

UOT 94(479.24)

QABİL ƏLİYEV

tarix elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Universiteti,
<https://orcid.org/0000-0002-2372-5907>
qabilalioglu1956@gmail.com

ƏRƏŞ, QƏBƏLƏ VƏ QUTQAŞIN SULTANLIQLARI: SOSIAL-İQTİSADI VƏ ETNO-DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/113/32-38>

Azərbaycanın Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqlarının inzibati quruluşunun, sosial-iqtisadi həyatının, etno-demoqrafik proseslərin araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təqdim edilən məqalədə bu bölgələrin əvvəlcə Şəki xanlığına tabe edilməsi, XIX əsrin başlanğıcında isə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal gedişində yerli idarəçilikdə, əhalinin iqtisadi həyatında baş vermiş dəyişikliklər və onun doğurduğu nəticələr tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqları, Şəki xanlığı, sosial-iqtisadi hadisələr, etno-demoqrafik proseslər, Rusiya imperiyası.

Giriş. Azərbaycanda XVIII əsrin 40-cı illərində yaranmış müstəqil və yarılmüstəqil feodal hakimiyyətləri içərisində Qazax, Şəmşəddil, Borçalı, İlisu, Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqları da mühüm yer tuturdu. Bu sultanlıqlar içərisində bir-biri ilə qonşu olan və oxşar tarixi tale yaşamış Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqları regionda cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak edirdilər.

XVIII əsrin ortalarında ərazisinə və əhalisinin sayına görə **Ərəş sultanlığı** xüsusilə seçilirdi. Bu sultanlıq indiki Yevlax rayonunun Kür çayından şimal hissəsini, Ağdaş rayonu ərazisini, eləcə də indiki Mingəçevir şəhəri ərazisini əhatə edirdi. XVIII əsrin sonunda sultanlıq Şəki xanlığına tabe edildikdən sonra, onun yerində xanlığın inzibati bölgüsünə uyğun olaraq **Ərəş, Ağdaş, Alpout və Padar mahalları** yarandı.

Qəbələ sultanlığı indiki Qəbələ rayonunun qərb hissəsini, Oğuz rayonu ərazisini, həmçinin Ağdaş rayonu ərazisinin şimal bölgəsini əhatə edirdi. XVIII əsrin 50-ci illərinin ortalarında Qəbələ şəhəri kütləvi yoluxucu xəstəlik və zəlzələ səbəbindən tənəzzül etdi. Eyni adlı sultanlıq tarix səhnəsindən çıxdı, ərazisində Şəki xanlığına tabe olan **Bum və Xaçmaz mahalları** təşkil edildi.

Qutqaşın sultanlığı indiki Qəbələ rayonunun şərq hissəsini, həmçinin İsmayıl rayonu ərazisinin qərb hissəsini əhatə edirdi. XVIII əsrin sonunda sultanlıq ləğv edilərək Şəki xanlığı tərkibində mahala çevrildi. Şəki xanlığı ləğv edildiyi zaman bu mahalın kəndlərinin çoxu Qutqaşın sultanları nəslindən olan Əhməd sultan və Hacı Nəsrulla sultan qardaşlarına məxsus idi [1, c.89].

Təqdim edilən məqalədə Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqlarında XVIII əsrdən başlayaraq XIX əsrin ilk onilliklərinə qədərki dövrdə baş vermiş sosial-iqtisadi hadisələr, etno-demoqrafik proseslər tədqiq edilmişdir. Bu bölgələrin əvvəlcə Şəki xanlığına tabe edilməsi, XIX əsrin başlanğıcında isə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal gedişində və sonrakı dövrdə yerli idarəçilikdə, əhalinin iqtisadi həyatında baş vermiş dəyişikliklərin və onların doğurduğu nəticələrin təhlil edilməsi, müəllif tərəfindən diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Məqalənin əsas elmi yeniliyi Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqlarının öncə Şəki xanlığına, sonra da Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi zamanı və sonrakı onilliklər ərzində ənənəvi idarəetmənin ləğv edilməsi və yeni idarəçiliyin tətbiqi məsələlərinin araşdırılmasıdır. Müəllif həyata keçirilən inzibati dəyişiklikləri, eləcə də bu hadisələr fonunda baş verən etno-demoqrafik prosesləri hərtərəfli və müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir.

Müstəqillik ərafəsində idarəçilik sistemi. XVI əsrin 30-cu illərində Şirvan şahlığının, ardınca da Şəki hakimiyyətinin Səfəvi dövlətinə birləşdirilməsi gedişində Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın bölgələri də oxşar taleyi yaşadı, Şirvan bəylərbəyliyinə qatıldı. Səfəvi şahlarının hakimiyyəti dövründə ayrı-ayrı bölgələr sədaqətli hərbi xidmət əvəzində iri feodalların idarəsinə verilir və **ölkə** adlanırdı. Ölkə ha-

kimləri onlara verilən torpaqları ya *tiyul* – şərti torpaq mülkiyyəti, ya da *soyurqal* – irsi torpaq mülkiyyəti kimi idarə edirdilər. Ölkə hakimi vergi immunitetinə malik idisə **sultan**, malik deyildisə sadəcə **hakim** adlanırdı. Səfəvi şahlarının iradəsi ilə **Ərəş ölkəsi** onun hakiminin – sultanının irsi mülkiyyətində qalmışdı və vergi immunitetinə malik idi [2, c.73]. Elə o zamandan da tarixi qaynaqlarda Ərəş sultanlığı adlanırdı. XVIII əsrin başlanğıcında **Ərəş sultanlığına Əli sultan** başçılıq edirdi.

XVIII əsrin ilk onilliklərində **Qutqaşın kəndində** müsəlman məliklərinin nəslə hakimlik edirdi. Həmin nəsilədən olan **məlik Mahmud** bütün **Qəbələ ölkəsinin sultanı** idi [3, s.72]. Tarixi mənbələrdə məlik Mahmudun istedadlı, bacarıqlı ölkə hakimi olması qeyd olunmuşdur. Rəqibləri Məlik Mahmudu çoxlu sərvət toplayaraq şahə qarşı çıxmaqda günahlandırıdılar. Səfəvi şahı məlik Mahmudun bütün mülkiyyətini əlindən alıb xəzinəyə verməyi əmr etdi. Məlik Mahmud xəzinəyə çoxlu sayda mülk və mal-qaradan əlavə, 70 min tükənlik başqa əmlak da verməli oldu. Mənbələrdə onun çoxlu dəyirmanı, çəltik döymək üçün 500 qurğusu, baramaaçan 500 küm və mancanağı, geniş torpaqları, əkin sahələrini suvarmaq üçün çoxlu sayda arxlarının olduğu [3, s.73] xəbər verilir.

XVIII əsrin ilk onilliklərində Səfəvi şahının vergiləri artırması, feodal hakimlərin özbaşınalığı əhalinin vəziyyətini olduqca ağırlaşdırdı. 1719-cu ildə Qubada, Şirvanda və digər qonşu bölgələrdə güclü xalq çıxışları baş verdi. Üsyanlar Səfəvi dövlətinin tənəzzülünü sürətləndirdi. Bundan yararlanan Osmanlı dövləti 1723-1725-ci illərdə Cənubi Qafqazdakı Səfəvi mülklərinin əksər hissəsini özünə tabe etdi. Bu zaman Ərəş hakimi Əli sultan Osmanlı qoşunlarına yardım göstərdi və əvəzində Şəki vilayətinin hakimi təyin edildi [4, III c., s.340].

Osmanlı sultanı Qəbələ bölgəsinin idarəsini də Qazıqumuqlu Surxay xana tapşırıd. Lakin Surxay bununla kifayətlənmədi və Ağdaş bölgəsini də ələ keçirdi və yalnız bundan sonra sultan III Əhmədə sədaqət andı içdi [4, III c., s.341].

1730-cu ildə Nadir xanın başçılığı ilə Səfəvi qoşunları işğal altında olan torpaqları azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı və qısa müddət ərzində bütün Cənubi Qafqazı Osmanlı və Rusiya qüvvələrindən təmizlədi. 1736-cı ildə Nadir xan Cavadda keçirilən qurultayda Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu və özünün şah seçilməsinə nail oldu. Bütün Azərbaycan torpaqları ilə birlikdə Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın torpaqları da Nadir şah Əfşarın (1736-1747) imperiyasına qatıldı.

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Şirvan vilayəti ilə yanaşı, Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın mahallalarında yaşayan əhali də vergilərin artırılmasından və çox qəddarlıqla toplanmasından, bütün gənclərin zorla orduya səfərbər edilməsindən narazı idi. Ona görə də insanlar Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı yönəlmiş və “yaxşı hökmdar” ideyası ilə baş verən üsyanlara rəğbətlə yanaşır, onların sıralarına qoşulurdular. **Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın bölgələrinin əhalisi bu üsyanlarda fəal iştirak edirdi.** 1743-cü ildə Şəki vilayətində Hacı Çələbi Qurban oğlunun başçılığı ilə böyük üsyan başladı. **Qəbələ mahalının əhalisi** də bu xalq çıxışında fəal iştirak etdi. “Qəbələlilər silah qaldıraraq sıx meşələrə çəkildilər, Hacı Çələbinin özlərinə başçı seçdilər və alınmaz Gələsən-Görəsən dərəsində onun dəstəsinə qoşuldular” [5, c.357]. Bu hadisədən sonra Şəki ilə yanaşı, Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın bölgələri də Nadir şahın tabeliyindən çıxdı. A.Bakıxanov bu hadisə ilə bağlı yazmışdır: “Hacı Çələbi Qurban oğlu istiqlalyyət bayrağı qaldıraraq, Şəki, Ərəş və Qəbələ mahallarını özünə tabe etdi” [6, s.162].

Müstəqil feodal hakimliklərinin yaranması. 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra onun yaratdığı nəhəng imperatorluq dağıldı, qoşunu da Azərbaycandan çəkildi. Azərbaycanda və imperiyanın digər yerlərində müstəqil və yarılmüstəqil feodal hakimlikləri: xanlıq, sultanlıq və məlikliklər yarandı. A.Bakıxanovun qeyd etdiyi kimi: “hər bir vilayətdə bir həşəmət sahibi baş qaldıraraq, istiqlalyyətdən dəm vurub başqasına tabe olmurdu” [6, s.161]. **Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqları da bu zaman müstəqilliklərini elan etdilər** [2, c.110]. Lakin bu uzun sürmədi.

Hacı Çələbi xan **1748-ci ildə** Bayat savaşından geri döndükdən sonra qüvvələrini möhkəmləndirməyi qərara aldı, **Ərəş, Qutqaşın və Qəbələ sultanlıqlarını Şəki xanlığına birləşdirdi** [7, s.517]. Bu sultanlıqlar Şəki xanlığının vassalına çevrildilər. Hacı Çələbi xan **1749-cu ildə Ağamoğlan bəyi Qutqaşın hakimi təyin etdi.** Ərəş və Qəbələ sultanları isə Hacı Çələbi xanın ali hakimiyyətini qəbul etməklə, mülklərinin idarəçiliyini özlərində saxladılar [5, c.357].

XVIII əsrin 50-ci illərində Ərəş, Qutqaşın və Qəbələ sultanlıqlarının Şəki xanlığından tam asılı vəziyyətdə olması mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda açıq şəkildə əks olunmuşdur [2, c.98; 8, s.140]. Yalnız 1760-cı ildə Şəki hakimi Ağakışi xan öldürüldükdən sonra vəziyyət qarışıqda, Ərəş sultanı

məlik Əli bu fürsətdən istifadə edib, müstəqil siyasət yeritməyə başladı. Qutqaşın sultanlığı da öz müstəqilliyini bərpa etdi [9, s.15].

Qəbələ sultanlığında isə vəziyyət fərqli məcrada cərəyan etdi. XVIII əsrin 50-ci illərinin ortalarında baş verən müharibə və hərbi toqquşmalar, həmçinin təbii fəlakətlər, epidemiyalar Qəbələ şəhərinin tənəzzülünü sürətləndirdi. Azərbaycan və Cənubi Qafqaz tarixinə aid qiymətli əsərlərin müəllifi **Rəşid bəy İsmayılov** qeyd etmişdir ki, 1754-cü ildə Azərbaycan bədbəxtliyə düşər olmuş, vəba epidemiyası on minlərlə insanı məhv etmişdi. Ağsu əhalisinin yarısından çoxu həlak olmuşdu [10, s.80]. Bəla Qəbələdən də yan keçməmişdi. Bir sıra mənbələrdə həmçinin Ağakışi xanın hakimiyyətə gəldiyi 1755-ci ildə bu bölgədə güclü zəlzələ baş verdiyi qeyd olunmuşdur. Həm kütləvi epidemiya, həm də güclü zəlzələ Qəbələyə sarsıdıcı zərbə vurdu, şəhərin iqtisadi-siyasi cəhətdən rolu zəiflədi, əhalisinin çoxu müxtəlif yerlərə köçüb getdi. Bütün bunlar Qəbələnin şəhər, sultanlıq mərkəzi statusunu itirməsinə gətirib çıxardı. Qəbələ sultanlığının torpaqlarında **Bum və Xaçmaz mahalları** yaradıldı. Bu mahalları Şəki xanlarının təyin etdiyi naiblər idarə etməyə başladılar.

XVIII əsrin ikinci yarısında yalnız Qəbələ şəhər yerinin Qala sahəsinin cənub tərəfində yaşayış davam etmişdi. Lakin həmin yaşayış yerinin qərb kənarından axan Qaraçayda tez-tez baş verən sel təhlükəsinə görə, əhali oranı da tərk edərək bir qədər aralıya – yeni əraziyə köçdü. Beləcə, *Çuxur Qəbələ* adlı yeni yaşayış məntəqəsi yarandı [3, s.75].

Urmialı Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın şimal xanlıqlarına hücum etdiyi zaman Qutqaşın sultanlığı onun tabeliyinə keçdi. [4, III c., s.383]. **Ərəş sultanı məlik Əli** də tələsik Urmialı Fətəli xanın hüzuruna gedərək, itaət göstərdi, ardınca da Şəki xanlığının idarəsini ona verməyi təmənnə etdi. Lakin Hüseyn xan zirək tərpənib **Qutqaşınlı Kəlbəli sultan** və digər tərəfdarları ilə birlikdə Fətəli xanın hüzuruna getdi, bahalı hədiyyələr təqdim edib itaət göstərdi. Fətəli xan da ona xan ləqəbi verdi və Şəki xanlığının idarəsini tapşırı. Hüseyn xan geri qayıdan kimi məlik Əlini öldürdü, bütün mülklərini də yenidən Şəki xanlığına birləşdirdi [6, s.165; 7, s.519].

XVIII əsrin 80-ci illərində Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xan mövqeyini möhkəmlətmək üçün Qubalı Fətəli xanla yaxınlaşdı, sonra da Qutqaşın və Ərəş sultanlıqlarında öz hakimiyyətini gücləndirdi. Lakin **1793-cü ildə** Şamaxılı Mustafa xan Şəki xanlığının təsirindən qurtulmaq üçün Qazıqumuqlu Surxay xanla ittifaqa girdi [11, c.28]. O zamankı Ərəş hakimi **sultan Şəhabəddin** də bu ittifaqa qoşuldu. Müttəfiqlər eyni zamanda 3 istiqamətdən Şəki xanlığına hücum etdilər [6, s.178]. Bütövlükdə bu hücumlar nəticəsiz oldu. Məhəmmədhəsən xan Ərəş sultanlığında separatizmə qəti son qoydu: sultanlıq adını ləğv etdi, adi mahal səviyyəsinə endirdi. Ərazisində 4 yeni inzibati vahid: **Ərəş, Ağdaş, Alpout və Padar mahalları yaradıldı**. Həmin mahalları Şəki xanının təyin etdiyi naiblər idarə etməyə başladılar.

XVIII əsrin sonunda Qutqaşın sultanlığı da yarımmüstəqil feodal hakimliyi statusunu itirdi, adi mahala çevrildi. Bununla belə, Qutqaşın sultanı Şəki xanlığına loyallıq münasibətinə görə, öz titulu saxlaya bildi. Lakin o da mahal naibi səviyyəsində hüquqlara malik idi. Tarixçi **Kərim Şükürov** bununla bağlı yazmışdır ki, sultanlığı Şəki xanının yerli Qutqaşın sultanlarından təyin etdiyi naiblər idarə edirdi [12, s.197]. Lakin bu müəllifin Qutqaşın sultanı Məhəmməd Şəfinin malikanəsinin bir hissəsini XVIII əsrin sonunda Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xana, qalan hissəsini isə XIX əsrin əvvəllərində Cəfərqulu xana satması [12, s.197] haqqında mülahizələri mənbələrdə təsdiqini tapmır. Əksinə, XIX əsrin ilk onilliklərinə aid mənbələrdə Qutqaşın mahalındakı kəndlərin əksəriyyətinin Nəsrullah sultan və Əhməd sultan qardaşlarının mülkiyyətində olduğu əks olunmuşdur [1, c.77,89].

1805-ci il mayın 14-də Kürəkçayda bağlanan müqaviləyə görə Şəkili Səlim xan Rusiya himayəsinə keçmək haqqında müqavilə imzaladı. Şəki xanlığı ilə birlikdə Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın bölgələri də Rusiya tabeliyinə düşdü. 1819-cu ildə isə xan hakimiyyəti ləğv edildi, Şəki xanlığı qəti şəkildə Rusiyaya birləşdirildi. Xanlığın ləğvindən sonra, yerində yaradılmış **Şəki əyalətinin** 8 mahalı var idi. O dövrə aid mənbədə Şəki mahalı ilə yanaşı, *Ərəş, Ağdaş, Alpout, Padar, Bum, Xaçmaz və Qutqaşın da mahal kimi əks olunmuşdur* [1, c.5; 5, c.323-392; 23].

İnzibati idarəçilik. Şəki əyalətinin 1819-cu il üzrə təsvirinə görə əyalətin ən böyük mahalı keçmiş Şəki xanlığının ərazisini əhatə edən eyni adlı mahal idi. **Şəki mahalında** 78 kənd var idi. Həmin kəndlərdən 66-sı yerli bəylərin irsi idarəçiliyində sayılırdı. 53-də Azərbaycan türklərinin, 13-də xristianların yaşadığı bu kəndlərin əhalisindən ildə 20 488 Rusiya gümüş rublu həcmində vergi toplanırdı

[1, c.9-39]. 12 kənd isə yerli bəylərin irsi mülkiyyətində idi və onların 10-dan xəzinəyə heç bir gəlir daxil olmurdu. Bu kəndlərdən yalnız 2-si öncə xana, 1819-cu ildən sonra isə Rusiya xəzinəsinə illik taxıl məhsulunun onda biri, xam ipəyin beşdə biri həcmində malcəhət vergisi ödəyirdi [1, c.93].

Şəki xanlığı ləğv edilib Rusiyanın əyalətinə çevrildiyi zaman *Ərəş mahalının* 27 yaşayış məntəqəsi var idi. Həmin kəndlərin 6-sı bəylərin xüsusi mülkiyyətində idi və xəzinəyə heç bir vergi ödəmirdilər. Qalan 21 kənd isə bəylərin idarəçiliyində sayılırdı və toplanan vergilər xəzinəyə çatırdı [1, c.91, 51-59]. Ərəş mahalında əhalinin əksər hissəsini sünni təriqətinə aid Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər.

1819-cu ildə *Ağdaş mahalında* 39 yaşayış məntəqəsi var idi, hamısında Azərbaycan türkləri yaşayırdı [21, c.40-50]. Bu kəndlərin 27-si yerli bəylərin irsi idarəçiliyində idi və əhalisindən ildə 5 097 Rusiya gümüş rublu həcmində vergi toplanırdı [1, c.50]. Qalan 12 kənd isə yerli bəylərin irsi mülkiyyətində idi və onlardan xəzinəyə heç bir gəlir daxil olmurdu [1, c.90].

Şəki əyaləti yaradılan zaman **Alpout mahalında** 18 yaşayış məntəqəsi var idi, hamısında Azərbaycan türkləri yaşayırdı [1, c.60-67]. Bu kəndlərin əhalisindən ildə 3 719 Rusiya gümüş rublu həcmində vergi toplanırdı [1, c.67].

1819-cu ildə ***Padar mahalında*** 10 yaşayış məntəqəsi var idi, hamısında Azərbaycan türkləri yaşayırdı [1, c. 70-75]. Bu kəndlərin əhalisi hər il xəzinəyə 2 277 Rusiya gümüş rublu həcmində vergi ödəyirdi [1, c.75].

Bütövlükdə, 1819-cu ildə keçmiş Ərəş sultanlığının ərazisində 85 yaşayış məntəqəsi mövcud idi. Bu isə o demək idi ki, Ərəş sultanlığı ərazisinə, əhalisinin sayına və illik gəlirinə görə Azərbaycanın bir çox xanlıqlarından daha böyük idi.

1819-cu ildə ***Xaçmaz mahalında*** 14 yaşayış məntəqəsi var idi, hamısında Azərbaycan türkləri yaşayırdı [1, c.68-69]. Həmin kəndlər aşağıdakılar idi: *Xaçmaz, Xalxal, Söyüdlü, Qaraoğlan, Qarasu (Qarabulaq?), Ərmənət, Böyük Söyüdlü, Tayıflı, Xalxalqışlaq, Mollalı, Şirvanlı, Vartaşen, Top və Pədar*. Bu kəndlərin əhalisindən ildə 3 197 Rusiya gümüş rublu həcmində vergi toplanırdı [1, c.69].

Şəki xanlığı ləğv edilən zaman **Bum mahalında** 17 yaşayış məntəqəsi var idi. Bu kəndlərin 7-si – *Quşlar, Sarıhacallı, Zirik, Bəyli, Dızıxlı, Şamlı, Zərgərli* yerli bəylərin xüsusi mülkiyyətində idi və sahibləri tərəfindən xəzinəyə heç bir vergi ödənmirdi [1, c.92]. Digər 10 kənd – *Həmzəli, Bum, Mamaylı, Məlikli, Çuxur-Qəbələ, Carrı, Tossık (Teyfik – Q.Ə.), Tikanlı, Mixli-qovaq* və *Nic* yerli feodal hakimlər: **Əlirza bəy, Səfərəli bəy, Hacı Ağa bəy, Kərim bəy və digər bəylər** tərəfindən idarə edilirdi [1, c.78-79]. Bu 10 kəndin əhalisindən ildə 4 473 Rusiya gümüş rublu həcmində vergi toplanırdı [1, c.79].

1819-cu ildə *Qutqaşın mahalında* 26 yaşayış məntəqəsi var idi, 25 kənddə Azərbaycan türkləri, 1 kənddə - Əmirvanda xristianlar yaşayırdılar. Bu kəndlərdən 11-i **Əhməd sultan, Hacı Nəsrullah**

sultan qardaşlarının və Hacı Şəfi bəyin irsi idarəçiliyində idi [1, c.76-77]. Həmin kəndlər aşağıdakılar idi: *Qutqaşın, Tüntül, Qaputı (Bunud?), Sultannuxa, Tövlə, Bəngi?, Zarağan, Aydın-qışlaq, Pirəli, Kürd Eldarbəyli və Əmirvan*. Bu kəndlərin əhalisindən ildə 1 761 Rusiya gümüş rublu həcmində vergi toplanırdı [1, c.77].

Qutqaşın mahalının digər 15 yaşayış məntəqəsi isə **Əhməd sultan və Hacı Nəsrullah sultan qardaşlarının, həmçinin Şəfi bəy, Xanbaba bəy, Kərim bəy və Taşdi bəyin** irsi mülkiyyətində idi. Bu kəndlər aşağıdakılar idi: *Yengicə, Bəyli, Solquca, Topbağ, Mollaşıxalı, Böyük Əmili, Kiçik Əmili, Zalam, Sabur(Zabar?), Eleqan?, Bılıx, Daşca, Cocuq (Kiçik) Pirəli, Vann (Vəndam?), Girdadul*. Bu kəndlərin ilk 13-dən xəzinəyə heç bir gəlir daxil olmurdu. [1, c.89]. Sonuncu 2 kənd Əhməd sultan və Hacı Nəsrullah sultan qardaşlarının xüsusi mülkü olsa da, sakinləri xəzinəyə vergi ödəyirdilər.

Xaçmaz, Bum və Qutqaşın mahalları XIX əsrin ilk onilliklərində ayrıca inzibati vahidlər kimi rəsmi sənədlərdə əks edilsə də, onların hamısı yerli əhali arasında daha əvvəlki zamanlarda adlandığı kimi, Qəbələ mahalı sayılırdı.

Sultanlıqların əhalisi və sosial tərkibi. 1824-cü ildə Şəki əyalətində əhalinin ilk siyahıyaalması keçirildiyi zaman **əhalisinin sayı 97 338 nəfər** idi. Həmin ilə aid *kameral sayıma görə*, bu əhalinin 33 794 nəfəri Şəki mahalının 90 kəndinin, 13 351 nəfəri Şəki (Nuxa) şəhərinin payına düşürdü. Həmin vaxt Ərəş mahalında 27 kənddə 4 835 nəfər, Ağdaş mahalında 34 kənddə 5 179 nəfər, Padar mahalında 14 kənddə 3 107 nəfər, Alpout mahalında 24 kənddə 4 813 nəfər, Qutqaşın mahalında 38 kənddə 12 939 nəfər, Xaçmaz mahalında 26 kənddə 11 810 nəfər, Bum mahalında 20 kənddə 7 510 nəfər əhali yaşayırdı [13].

Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqlarında əhalinin əksəriyyətini yerli Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Xristian əhalinin çoxu XVIII əsrin sonu - XIX əsrin ilk onilliklərində Qarabağdan Qəbələ və Ərəş bölgələrinə köçüb məskunlaşmışdılar [5, c.352-353]. Qarabağın xristian alban əhalisinin bir hissəsinin Qəbələ və Ərəş mahallarına köçməsinin əsas səbəbi bəhs olunan dövrdə Qarabağ xanlığı ərazisinin hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməsi və əmin-amanlığın pozulması idi.

1833-cü il kameral sayımına görə Şəki əyalətinin 270 kəndində və Şəki (Nuxa) şəhərində cəmi 21 624 ailə yaşayırdı ki, bu ailələrdə kişi əhalisinin sayı 55 723 nəfər idi. Kişi əhalisinin 46 630 nəfəri tatar (Azərbaycan türkü – Q.Ə.), 8 938 nəfəri xristian, 485 nəfəri yəhudi idi [5, c.359].

Şəki xanlığında, o cümlədən onun tərkibindəki Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın mahallarında əhali *bəy, ruhani, maaf, rəiyət və rəncbərlərə* bölünürdü. **Bəylər** əhalinin yüksək təbəqəsi sayılırdı. Bəy titulu xan nəslindən olanların övladları və qohumları, *sultan, məlik və kəndxuda* titullarını isə nisbətən kiçik torpaq sahibləri daşıyırdılar. Şəki xanlığı əyalətə çevrilən zaman mövcud kəndlərin 32 faizi xan sülaləsinin üzvləri, qohumları və digər nüfuzlu bəy, ağa və sultanların mülkiyyətində idi [14, s.35]. Sultan və məlik titulu daşıyan şəxslər irsi feodal hakimlər idilər və nəsil-dən-nəsil keçən mülklərə sahib idilər [15, c.21]. Xan qarşısında xüsusi xidmətləri olan maafa da bəylik verilirdi. Qutqaşın mahalının hakimi isə sultan adlanırdı. Xristian kəndlərinin kəndxudaları bəzən məlik titulu daşıyırdılar. 1833-cü il kameral sayımına görə həmin vaxt Şəki əyalətində 1 sultan, 2 məlik, 260 azərbaycanlı və 11 xristian bəy ailəsi var idi [5, c.360].

1833-cü il kameral sayımına görə Şəki əyalətində 546 tatar (azərbaycanlı – Q.Ə.), 75 xristian, 10 yəhudi **ruhani** ailəsi var idi [5, c.361]. Bütün məzhəblərdən olan din xadimləri vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər, əhalinin ayin və mərasimlərə görə, həmçinin uşaqlara savad öyrətmələri əvəzində ödədiyi könüllü ianələr hesabına yaşayırdılar.

Maaflar xanlıq dövründə qoşunun əsasını təşkil edirdilər və ona görə də bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdilər. Maaf da bunun əvəzində döyüşə öz atı və silahı ilə getməli idi. [16, c.39; 15, c.22]. XIX əsrin 30-cu illərində Şəki əyalətində 670 maaf ailəsi mövcud idi [5, c.364].

Rəiyət xəzinə, yəni keçmiş xan torpaqlarında yaşayan insanlar idilər və yalnız xəzinəyə vergi ödəyirdilər. Bəylərə məxsus torpaqlarda yaşayan kəndlilər də rəiyət sayılırdı. Onlar həm xəzinəyə, həm də torpaq sahiblərinə vergi ödəyir, mükəlləfiyyətlər icra edirdilər. Tacir və sənətkarlar da rəiyət hesab edilirdilər. [5, c.364].

Rəncbər xan, bəy və ya din xadimlərinə məxsus, onlardan tam asılı olan şəxs idi. Vaxtı ilə xana məxsus olan rəncbərlər, xanlığın ləğvindən sonra xəzinəyə məxsus sayılırdılar və ipəkçiliklə məşğul

olur, çəltik becərdilər. İpəkçiliklə məşğul olan rəncbər ailələrinin sayı 447-ə qədər, çəltikçiliklə məşğul olan rəncbər ailələrinin sayı 315-ə qədər idi [5, c.367].

İqtisadi həyat. Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqlarının iqtisadi həyatında, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, taxılçılıq və heyvandarlıq tarixən önəmli yer tutmuşdur. Bu bölgələrin əkinə yararlı torpaqlarında buğda, arpa, darı, çəltik əkinləri geniş miqyasda davam edirdi. Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqları, həm də Azərbaycanın əsas və ən keyfiyyətli ipək istehsal edilən bölgələrindən sayılırdı. Ərəş sultanlığının 2 kəndində 74 təsərrüfatda, Qəbələ-Ağdaş bölgəsinin 12 kəndində 206 təsərrüfatda tut bağı salınmış və barama becərilirdi. Ərəş hakimi sultan Əli özü üçün Məlik-arx kəndində 3 tut bağı satın almış və kənd əhalisini baramaçılıqla məşğul olmağa yönəltdi [1, c.38]. Bu bağlardan əlavə, xan bağları adlanan yerlər də var idi ki, Şəki xanlığında istehsal olunan xam ipəyin yarısını verirdi. 1819-cu ildə bu bağlardan 4,5 batman (1 batman 8 kq-a bərabərdir – Q.Ə.) xam ipək əldə edilmişdi ki, bazar qiyməti ilə Rusiya gümüş rublu dəyərində idi. Rus tacirləri xam ipək və ipək parça satın almaq üçün daha çox bu yerlərə gəlirdilər [2, c.8,121]. Ərəş sultanlığında taxıl və bağ-bostan əkinlərini süni suvarma məqsədi ilə çoxlu sayda kanallar və arxlar çəkilmişdi [2, c.122].

Nəticə. Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın bölgələrindən keçən yollar Azərbaycan və Qafqaz miqyasında ticarətdə mühüm rol oynayırdı. XVIII əsrdə Xəzər dənizi sahili boyunca Bakıya, oradan da Şamaxı-Şəki-Laqodex-Tiflis və Qara dəniz istiqamətində karvan yolu böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu yoldan Ərəş mahalında Xaldandan cənub-şərqə tərəf Qarxun kəndi yaxınlığında Qarabağa doğru başqa bir yol ayrılırdı [17, s.34]. Bu yollar ilə əsasən dəvə karvanları vasitəsi ilə yük daşınırdı. Lakin Mingəçevir keçidindən Şəkiyə və Şamaxıya doğru yollar araba ilə yük daşınması üçün də münasib idi. Bütün bu faktlar aydın göstərir ki, Ərəş, Qəbələ və Qutqaşın sultanlıqları XVIII yüzillikdə və XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında önəmli rol oynamaqda davam edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Описание Шекинской провинции составленное в 1819 году генерал-майором Ахвердовым и стат.сов. Могилевским. Тифлис, Тип. Гл. упр. Наместника Кавказа, 1866, 98 с.
2. Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, изд-во АН Азерб.ССР, 1965, 621 с.
3. Qəbələ tarixi. Baş red. akad. T.Ə.Bunyardov. Bakı, “GPS PP” MMC, 2017, 312 s.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 592 s.; IV c., Bakı: Elm, 2007, 504 s.
5. Шекинская провинция // Обзорение Российских владений за Кавказом, в статистическом, топографическом и финансовом отношениях. ч. III, СПб: Тип. Департамента внеш.торговли, 1836, 392 с., с.323-392
6. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, Az.SSR EA nəşriyyatı, 1951, 255 s.
7. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996, 872 s.
8. Mustafazadə T.T. Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi. Bakı, “VIKTORI” NPM, 2011, 388 s.
9. Kərim ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi // Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 1993, s.9-21
10. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərənşr, 1993, 164 s.
11. Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX в.). Баку, Элм, 1989, 128 с.
12. Şükürov K.K. Azərbaycan tarixi.Üç hissədə. 2-ci hissə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004, 380 s.
13. Şeki eyaleti // https://www.shaki.info/wiki/Sheki_eyaleti (müraciət tarixi - 22.08.2025)
14. Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2005, 232 s.
15. Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. Баку, Изд-во Акад. наук АзССР, 1964, 135 с.

16. Петрушевский И.П. Персидские официальные документы XVI – начала XIX вв. как источник для истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении // Проблемы источниковедения, т. III, изд. АН СССР. 1940, с. 15 50.

17. Əliyev Q.Ə. Qafqazda nəqliyyatın inkişafı (XVIII əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcı). Bakı, Turxan NPB, 2019, 400 s.

ГАБИЛЬ АЛИЕВ

*Доктор исторических наук, профессор
Бакинский государственный университет,
Азербайджанский университет*

СУЛТАНАТЫ АРАШ, ГАБАЛА И ГУТГАШЫН: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ

Изучение административной структуры, социально-экономической жизни и этно-демографических процессов, происходивших в султанатах Араш, Габала и Гутгашын Азербайджана имеет большое значение. В статье исследованы изменения, произошедших в управлении султанатах, экономической жизни населения в период подчинения этих регионов Шекинскому ханству, и их последующей оккупации Российской империей в начале XIX века.

Ключевые слова: султанаты Араш, Габала и Гутгашын, Шекинское ханство, социально-экономические события, этно-демографические процессы, Российская империя.

GABIL ALIYEV

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Baku State University, Azerbaijan University*

THE SULTANATES OF ARAS, GABALA, AND GUTGASHYN: SOCIO-ECONOMIC AND ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION

The study of the administrative structure, socio-economic life, and ethno-demographic processes that took place in the Arash, Gabala, and Gutgashin sultanates of Azerbaijan is of great importance. This article examines the changes that occurred in the governance of the sultanates and the economic life of the population during the period of these regions' subordination to the Shaki Khanate and their subsequent occupation by the Russian Empire in the early 19th century.

Keywords: Arash, Gabala, and Gutgashin sultanates, Shaki Khanate, socioeconomic events, ethnodemographic processes, Russian Empire.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 may 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 may 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Mehman Abdullayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.